

ÇAĞDAŞ UYGUR DİLİNDEKİ ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ VE ONLARIN YAZIMINA AİT PROBLEMLER

Abdulkhakim MEHMET*

İmla kuralları, yazının şekil ölçüsü ve yazma prensibidir. Onun sosyal fonksiyonu ise, herhangi bir şahsın telaffuz ve yazma ayrıcalıklarını dikkate almayarak yazıyı standartla ştırmaktan ibarettir.

Harf sistemini kullanan yazılarda genelde imla düzeni aşağıdaki prensiplere riayet edilerek hazırlanır. 1. Sese (söyleyişe) bağlı olma prensibi, 2. Kökene bağlı olma prensibi, 3. Geleneğe bağlı olma prensibi. Herhangi bir yazının imla düzeni bu prensiplerin birini esas, diğerlerini yardımcı kılmak zorundadır.

Çağdaş Uygur dili Çağatay Türkçesinin devamı olarak yaşadığımız yüzyılın 1930'lu yıllarından sonra ortaya çıkmıştır. Aşağı yukarı yarım yüz yıl içinde çağdaş Uygur dilinin imla düzeninde 1954, 1973, 1983, 1986 yıllarında olmak üzere toplam beş defa değişiklik yapılmıştır. İlk dört değişimde sese (söyleyişe) bağlı olma prensibi uygulanmıştır. Konuşma dilinde nasıl o hırsa, yazı dilinde de aynı yazma prensibi vurgulanarak, kökene bağlı olma prensibi, dikkate alınmamıştır. Kelimelerin imlasını belirlemekte kelimenin kurulması değil, konuşma dilindeki telaffuz şekli esas alınmıştır. Kısacası yazı dilinin konuşma diline olan etkisi göze alınmamıştır¹. Kelimelerin imlası belirlenirken ilk önce, o kelimenin çağdaş Uygur dilinin merkezi diyalektindeki şeklini esas alma, ikinci adımda salt çoğunlukta olan şivelerdeki şeklini dikkate alma yöntemi uygulanmıştır. Bu uygulamanın sonucu olarak çağdaş Uygur dilinde kelimelerin yazma şekliyle telaffuz şekli birbirine gittikçe yaklaşmış, yazma telaffuza, yazı dili konuşma diline boyun eğmiştir. Yani sese (söyleyişe) bağlı olma prensibi eksiksiz uygulanmıştır. Son zamanlarda "küzetküçi, bettam, tukkan, benvaş, başpana, dihan, hoşna, tazim"² gibi sözler merkezi diyalektle yukarıda yazıldığı şekilde telaffuz edildiği gerekçesiyle "Uygur Dilinin İmla Sözlüğü"nde yer almıştır.

Buradaki "küzetküçi" kelimesinin kökeni köz (göz)- "bettam" kelimesinin ise "tem" olduğunu biliyoruz. Kelimelerin kökenine sadık kalarak "közetküçi, bettem"

* Yard. Doç. Çin Merkezi Milletler Üniversitesi, Azınlıklar Dil ve Edebiyatı Fakültesi, Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ *Hazırkı Zaman Uygur Edebi Dilinin İmla Luğatı, Halk Neşriyatı*, Urumçi, 1985, s.7.

² *Hazırkı Zaman Uygur Dili, II, Halk Neşriyatı*, Urumçi, 1983, s.185.

şeklinde yazılması gerekliliği halde, öyle yapılmamıştır. "Tukkan, benvaş" kelimelerinin kökeni ayrı ayrı halde "Uğ-" (doğmak) ve "baş"tır. Birinci kelime "tuğkan", ikincisi ise "benbaş" şeklinde yazılsa doğru olacaktı. Maalesef bu kelimeler de kökünden koparılmıştır. Yaşadığımız yarım yüzyıl içinde imla düzenini belirleyişte sese (söyleyişe) bağlı olma prensibini tek esas olarak görmek yukarıda örneklerini verdiğimiz bir sürü yanlışlığın sebebi olmuştur.

Umumi sınıflandırma noktasından, Uygur dili Altay dilleri ailesinin, Türk dilleri grubuna mensuptur. Dolayısıyla hem mensubu olduğu dil ailesi ve dil grubuna, hem de kendine özgü hususiyetlere sahip olmasından tabii bir şey olmayacaktır. Aynı zamanda çağdaş Uygur dili eski Uygurca ve Çağatay Türkçesinin varisi sıfatıyla yaşamakta olduğu için, aynı bir dilin bu üç devri arasında tartışma gerekliliği duyulmayan aynılık, benzerlik ve devamlılıklar mevcuttur. Bu aynılık, benzerlik ve devamlılıklar makro yönünden gramer {morfoloji ve senleksis), fonetik, leksik terkiplerde, mikro yönünden ise söz yapıcı, söz türleyici morfeplerin şekli, İktidarı, söz yapma ve türetmedeki usulü vs.lcri kapsayan pekçok sayıdaki dil malzemesinde etkisini gösterecektir. Çağdaş Uygurcadaki herhangi bir kelimenin imlasını belirlerken, o kelimenin eski Uygurca ve Çağatay Türkçesindeki kökeni ile olan ilişkilerini göz önüne almak gerekir. Aynı anda o kelimenin Türk dilleri grubundaki hatta Altay dilleri ailesindeki karşıtlarını incelemek söz konusu olmalıdır. Kelimeleri tek bir amil sıfatında görerek, onların imlasını belirlemeye kalkışmak çağdaş Uygurcanın tarihi gelişine sürecindeki devamlılığını, yatay ve edikcy ilişkileri olan mükemmel bir sistemden İbaret olduğunu kabil etmemek anlamına gelmektedir. Örnek olarak belirtmek gerekirse, "közetküçi (gözcü)" kelimesinin kökeni bütün Türk dilleri grubu için ortaktır. (Türkiye Türkçesi vb.ferde "göz" şeklindedir). Bu kelimeyi eski Uygurcadaki morfepler noktasından tahil ettiğimizde, müstakil morfepl "kö-" ile "ikili ve çoklu anlamını anlatan mahsus ek"³ yani yardımcı morfepl "-z"ye ayrılmaktadır. Eğer 1976 yılı neşredilen "Uygurca İmla Sözlüğü"nde yer aldığı gibi "kiizetküçi" biçiminde yazıldığında yani kelime kökenindeki "ö" ünlüsü"ü"ye değiştirildiğinde bu kelimenin diğer akraba kelimelerle olan yatay ve dikey ilişkilerini dil bilgisi bakımından açıklamakta zorluklar ortaya çıkacaktır.

Dil tipleri açısından, Uygur dili eklemeli diller tipine aittir. Mensup olduğu tipteki dillerin temel özellikleri söz kökenine söz yapıcı ve söz türetici eklerin eklenmesi sonucu kelimenin leksik ve gramer anlamlarının değişmesidir. Uygurcadaki "okutkuçılarımızdin (öğretmenlerimizden)" kelimesini örnek verirken kelime kökeni olan "oku-"ya "4, kuçi, lar, imiz, din" yardımcı morfeplerinin ardı ardına eklendiğini açıkça görebiliriz. Kelimenin kökeni merkezdir. O kelimenin leksik ve gramer anlamı için esas olmakla beraber kelimedede görülen bütün değişiklikler yani ünlü ve ünsüzlerin uyumu, değişimi vs.ler için de belirleyicidir. Örneğin: "öçürgüçler (silgiler)" kelimesinin kökeni "öç" tür. Söz konusu kökenden sonra gelen "-iir, güç,ler", ekleri "ö"ünlüsü ile "ç" ünsüzünü takip etmiştir. Burada gerçekleşen eklenmede yardımcı

³ **Hazırkı Zaman Uygur Dili, II, Halk Neşriyatı, Unimçi, 1983, s, 185**

Çağdaş Uygur Dilindeki Ünlü Değişmeleri Ve Onların Yazımına Ait Problemler

morfemlerin tamamı kendileri bağlı olan "öç"1" esasında ayarlanmıştır. Bunlar çağdaş Uygurcada kelimelerin imla düzenini belirlemede kesinlikle kelime kökenini ön plana, yardımcı morfemleri ikinci plana koymayı gerektiriyor.

Konuşma dili ile yazı dilinin münasebetinde birincisi ikincisini belirlemiştir. Bununla birlikte yazı dilinin konuşma dilinin gelişmesi, standartlaşması için önemli olduğuna kabul etmek gerekir. Çağatay Türkçesi alfabesi bir takım aksaklıklarına rağmen konuşma dilinin birliğini muhafaza etmekte faydalı hizmetler vermiştir. Günümüz Çin konuşma dilindeki bazı diyalektler arasında halen anlaşılmasız derecede farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar Çin yazı dili esasında birliğe getirilmese ve yönlendirilmescydi Çin dili tek bir dil olmaktan çıkacaktı diyebiliriz. Burada, yazı dilinin konuşma dili için ne kadar önemli olduğunu vurgulamak amacıyla bu örnekleri gösterdik,

Çağatay Türkçesi devrinde, Arapça, Farsçadan alman kelimelerin dilimizde, özellikle yazı dilimizde fazlasıyla yer alması yazı dili ile konuşma dilinin birbirinden kopmasına sebep olmuştur. Bu Uygur dili gelişme tarihindeki kötü huylu bir hastalıktır. Yaşadığımız yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren yazı dili ile konuşma dilini yakınlaştırma işi gündeme getirilmiş, gerekli işlemler yapılmaya başlamıştır. Canlı dile henüz yerleşemeyen bir sürü Arapça, Farsça kelimeler sözlükten çıkartılmış, sadece Arap dilindeki sesleri ifade etmek için kullanılmakta olan bir kısım harfler alfabeden arındırılmıştır Uygur canlı dilindeki bazı seslen ifade eden harfler alfabede yer bulmuştur. Şüphesiz ki, bu Uygur dilinin gelişme tarilünde takdire layık bir basandır.

Aynı zamandaki dil bilgilerimiz Uygur konuşma dilüni ön plana, yazı dilini, ikinci plana koyarak büyük başarılar elde etmişlerdir. Ama, konuşma dilindeki kelimeler yazı dilinde yer aldığında hangi prensiplere riayet edileceği hakkında net bir sonuç ortaya konulmamıştır. Konuşma dilinde nasıl olursa yazı dilinde aynısını yazmak prensibini benimsemek alışkanlık haline getirilmiş ve 1986'yc kadar süre gelmiştir. Henüz yeteri kadar araştırılmamış olan konuşma diline gerekliliğinden fazla önem verilmiş, yazı dili ise bir kenara bırakılmıştır.

Dünyadaki bütün dillerdeki kelimelerin yazılışı ile telaffuz edilişi anısında çeşitli farkların mevcut olması durumu bir birine benzemezse de, bu türdeki farklılıklar objektif olarak kabul edilmiştir. Söz konusu farklılıktan tamamen yok etmeğe yönelik çabaların boşa çıkacağı bilinen bir gerçektir. Tarihte İngiltere, Amerika dil bilgileri tam anlamda dil İslahatı, gerçekleştirerek, kelimelerin yazmasıyla telaffuz edilmesi arasındaki farklılıkları yok etmeğe uğraşmış olsalar da, hep mağlup olmuşlardır."⁴ Fransız dil bilgileri, 1900 yılından 1989 yılına kadar birkaç defa imla ıslahatı gerçekleştirdikleri halde, bu problemi yine de çözememişlerdir."⁵

⁴ İngilizcenin Genci Bilgileri, Huazhong Eğitim Üniversitesi Neşriyatı, 1988, s. 98

⁵ Dünyada Dil Bilgisi Dergisi, Pekin, 1991, Sayı 3.

Gelinen yer ve bizim de katıldığımız nokta şudur ki, konuşma dili ile yazı dili, kelimeleri telaffuz etmekle yazmak birbirinden fazla uzaklaştırılmamalı, tam tersine birbirine yakınlaştırılmalıdır. Eğer bu iki nesneyi (konuşma dili ile yazı dilini) bir nesne yapmaya kalkışsaksak dildeki iç düzen bozulacaktır. O dilin umumi sınıflandırma ve dil tipleri yönündeki temel prensiplere aykırı anormal dil hadiseleri görülecek, imlada bozukluk baş gösterecektir. Bize göre, çağdaş Uygur dilinin imla düzeni kökene bağlı olma prensibini esas almalı, değer prensiplerden de yararlanmalıdır.

Sonunda çağımız Uygur dil bilgileri bu noktayı yani kökene bağlı olma prensibini benimsemişlerdir. 1986 yılında neşredilen "Çağdaş Uygur Edebi Dilinin İmla Düzeni" ile "İmla Lıgarf nda ilk defa "Uygur dili sözcüklerinin luğata giriş şekli ve metin içindeki türemiş şeklinde mümkün olduğu kadar kökene bağlı olma prensibi esas alınmıştır." denilmektedir^.

Kelimenin kökenini esas almak, onların asıl halini korumak, ekleri onlara göre ayarlamak, kelimeleri sadece canlı dildeki telaffuz şekli boyunca değil, kurulma prensipleri boyunca yazmak, telaffuz ile yazmak arasındaki belirli farklılıkların mevcut olmasına imkan tanımak gibi konulan içeren bu imla düzeninde, birçok kelimenin imlası düzeltilmiştir.

Örnekler

Eski İmlada

Yeni İmlada

Küzetküçi

Közetküçi " gözetici "

Bettam

Bettem "tatsız, lezzetsiz"

Tukkan

Tığkan "akraba"

Bengvaş

Benbaş "yaramaz"

Başpana

Başpanah "sığmak"

Dihan

Dehkan "çiftçi"

Takamil

Takamul "ilerleme"

Tataran

taüran

". Hazırki Zaman Uygur Edebi Dilinin İmla Lügati, Halk Neşriyatı, Urumçi, s.9

Çağdaş Uygur Dilindeki Ünlü Değişmeleri Ve Onların
Yazımına Ait Problemler

Kelimelerin sonundaki k, k, p, g, ğ, d, b ünsüzleri ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, konuşma dilindeki ünsüzler değişiyor. Bu değişiklik eski imla düzeninde yansıtılmıştır. Yeni imla düzeninde ise bu değişiklikler yansıtılmamıştır.

Örnekler

Kelimeler	Yeni İmlada	Eski İmlada
yatak	yatikim	yatiğim
piçak	piçikim	piçiğim
tilek	tilikim	tiliğim
bilek	büikim	biliğim
tekli p	teklipim	teklivim
telep	te tipim	telivim
bağ	bağka	bakka
tağ	tağka	takka
eg	egken	ekken
tüg	tügken	tükken
iktisad	iktisadka	iktisatka
murad	muradka	muratka
kitab	kitabka	kilapka

Ünsüzlerde görülen ses değişimlerinin yeni imla düzeninde yansıtılmamasının gerekçesi kökene bağlı olma prensibinin uygulanmasıdır. Bu prensibi uygularken meydana gelecek olan yazma ile telaffuz arasındaki farklılıkları nasıl çözmek gerekir?

Bu mesele imla düzeninin değil, telaffuz düzeninin araştırılması meselesi olmalıdır. Telaffuz düzeni milli dilin telaffuz kalıbı ve konuşma ölçüsüdür. Onun fonksiyonu, kelimelerin telaffuz ölçüsünü belirlemek ve standartlaştırmaktan ibarettir. 9

Haziran 1987 tarihinden itibaren yürürlüğe giren "Çağdaş Uygur Edebi Dilinin Telaffuz Düzeni (taslak)"nde eski imla düzeninden kaynaklanan, yazma ile telaffuz arasındaki farklılıklara ilmi çözümler bulunmuştur. Uygur edebi yazı dilindeki kelimeler nasıl yazıldıysa, aynen telaffuz edilen dunun sona ermiştir. İlk defa Uygur dili alfabesindeki harflerin şartlı halde iki biçimde telaffuz edilmesine resmi izin verilmiştir, k, k. p, ğ, g, d, b harfleri alfabede kabul edilen sesleri lemsil etmekle beraber şartlı halde ğ, g, v, k, k, p, t seslerini de tenisi! etmeye başlamıştır. Böylece Uygur dil lariliindc ilk defa "imla düzeni" ile "telaffuz düzenTnin sosyal fonksiyonu açıkça belirtilmiş olmuştur. Bu, imla ile telaffuz arasında görülmekte olan problemlerin ihni çözümü için ön şart hazırlanmış anlamına gelir.

Bilindiği gibi, çağdaş Uygur dilinde hem ünsüzlerin, hem de ünlülerin değişmesi olayı vardır. Bu tartışılmaz bir gerçektir. Bizim tartışmaya açtığımız nokta ise, konuşma dilindeki bu gerçeğin, özellikle ünlülerin değişmesinin Uygur edebi yazı diline nasıl yansıtılması gereklidir.

Her hangi bir kaidedeki gibi 1986 yılında hazırlanmış yeni imla düzenindeki prensip ve ölçülerde sistemli ve süreklü olmalıdır. Söz konusu imla düzeninde "kelimelerin türeyişinde kelimenin kökeni, gövdesi ön plana, ekler ikinci plana koyuldu" diye açıkça söylenerek, kökene bağlı olma prensibi benimsenmiştir⁷. Bize göre bu ilmi görüşü, yem imla düzeninin tamamına, hem ünlülerin , hem ünsüzlerin değişimine yansıtılmak şarttır.

Kelimeler türetilirken kökeni ve gövdesindeki ünlü ve ünsüz seslerin, sonra gelen eklerin etkisini konuşma dilinde kabul etse de yazı dilinde kabul etmemesi gerekmektedir. 1986 yılı hazırlanmış imla düzeninde prensip ve Ölçülerin sistemli ve sürekli olmadığı görülmektedir. Örneğin bilek, telep" kelimelerindeki k, p harfleri ekler eklenince konuşma dilinde g . v olarak telaffuz edilmesi hadisesi, yeni imla düzeninde eklerin tesirini almadan yazılmıştır. Bu, söz konusu imla düzeninin prensibine uygundur. Ama aynı kelime içindeki ve aynı durumda bulunan "e" ünlüsü ise, eklerin etkisinden "f" ye değiştirilmiştir. Bu söz konusu imla düzeninin prensibine aykırıdır. Bizim katılamayacağımız nokta da budur.

Kelimenin kökeni ve gövdesi ünlü ve ünsüzden oluşur. Bu yüzden, sözün kökenine sadık olmak doğal olarak hem ünlülerin, hem de ünsüzlerin aslını korumak anlamına gelir. Sadece ünsüzleri korumak anlamına gelemez ve de gelmemesi gerekir. Bize göre imla düzenindeki prensip ve ölçülerin sistemli ve sürekliliğini sağlamak için "bilek, telep³" gibi kelimelerin terkiibindeki ""e" ünlüsü de eklerin etkisini almaması, konuşma dilinde "r" telaffuz edilmesine rağmen yazı dilinde de değiştirilmeden asimi koruması gerektir,

⁷Hazırkı Zaman Uygur Edebi Dilinin İmla Luğatı, Halk Neşriyatı, Urumçi, s. 13.

Çağdaş Uygur Dilindeki Ünlü Değişmeleri Ve Onların Yazımına Ait Problemler

Dilek->-dileki

tiIek-Hüeki

Uygur edebi canlı dilindeki ünsüzlerin değişmesi hadisesinin imla düzeninde değil, telaffuz düzeninde yansıtılması gibi, ünlülerin değişmesi hadisesinin de delectaffuz düzeninde yansıtılması mantıklıdır.

At+i - ali (yazıda)

at+i - eti (telaffuzda)

Çağdaş Uygur edebi konuşma dilindeki ünlüler ve ünsüzlerin değişmesi karakter yönünden aynılık taşıyan bir gerçektir. Biz bu konuyu tartışmaya açmadığımızı tekrarlıyoruz. Edebi konuşma dilindeki bu türdeki hadiseleri yazı dilinde daha doğrusu imla düzeninde hangi prensipleri esas alarak nasıl ve ne derecede yansıtılacağı bizim aslı konumuzu teşkil etmektedir. Bizim mantığımızı göre, ünlülerin değişmesi olayının yazı dilinde ifade edilmesinin bir zarureti yoktur.

Bir kısım yabancı bilim adamları. Uygur dilindeki ünlülerin değişmesi olayına aşın derecede merak sarmışlardır. Söz konusu hadiseyi, Uygur dilim'n temel özelliği olarak görmüşlerdir. Uzun yıllardır bizim dil bilginlerimiz de bu özelliği büyütmiş, her defaki imla düzeninde kesin olarak vurgulamış, bütün yazı dilinde öyle kullanıldığı için gittikçe meşrulaşmıştır. Oysa yaşadığımız yüzyılın başlarını kadar ünlülerin değişmesi olayı abartıldığı gibi yaygın değildi. "Kaşgar Türkçesinde Yazılmış İki Mckmtup^ta ünlülerin değişmesi oldukça azdır, "akalan (ağa beyleri), ukaları (küçük kardeşleri), -ladaki (-tadaki eki), ketkeli (gideli), yerleri, yerilip (parçalanarak), tam basıp kalıp (duvar basıp kalıp)" kelimelerdeki ünlü değişmeleri dikkatimizi çekmelidir⁸. Günümüzde söylenmekte olan halk türküleri ve koşmalarda da yukarıdakine benzer durum mevcuttur. Örneğin:

Yarimini keldi dişe,

Yügrep çıkay başını bilen

Yarim yürgen kociğa,

Su sepey yaşım bilen.

Asmanda menin ayım,

⁸ Çağatay Dili, Kajgar Uygur Neşriyatı, 1987, s.129.

Abdulahkim Mehmet

Turpanda menin cayim

Körsenlar salam denler,

Kaşkede menin yarim.

"Laçın Sokkan Toşkannin" diye başlayan halk türküsünün metnini okuduğumuzda da ünlülerin değişmediğini çok net bir biçimde görebiliriz. Bu duruma sadece türkü ve şiirlerde değil diğer malzemelerde de rastlanır.

Belirli şartlarda ünlüler ve ünsüzlerin değişmesi olayı, 1930'lu yıllardan bu yana dikkat çekmeye başlamıştır. Bu olayın özellikle ünlülerin değişmesinin yazı dilinde yani imla düzeninde sürekli olarak yansıtılmama sı onu artık kural haline getirmiştir. Edebi konuşma dilindeki bütün olayları (değişme vs.leri) yazı dilinde yansıtmak gibi bir zanırluluk olmadığı için, ünsüzlerin değişmesiyle beraber ünlülerin değişmesi de imla düzeninin değil, telaffuz düzeninin incelenme alanında yer almalıdır. Böylece 1986 tarihli imla düzeni "kökene bağlı olma prensibi"ne tamamen uymuş olacaktır.